תלמוד מהו? — אגדה והלכה

2. אגדה והלכה

ששת הסדרים מורים כיצד לעצב את החיים מבחינה לאומית־דתית בקנה מידה רחב: בעבור כל שכבות החברה, בכל תחומי החיים, הסדרים מראים כיצד לתרגם את התורה שבכתב הלכה למעשה בדרכו של העם לאורך ההיסטוריה. לשם כך דרוש מאמץ תמידי ללמד ולחנך את העם.

מי שנכנס לעומק־מה בלימודי התלמוד, אחד מסדריו, או אפילו אחת המסכתות או אחד מפרקיו בלבד, יגיע מהר מאוד למסקנה הזאת: הנאמר שם על אודות הנושא הגדול של חיי האנוש מנקודת מבטן של התורות הוא לעיתים קרובות בעל אופי מגוון וחשיבות משתנה. למשל, כאשר המשנה הראשונה במסכת בבא בתרא מלמדת: "השותפין שרצו לעשות מחיצה בחצר (המשותף) בונים את הכותל באמצע (כלומר על כל אחד לתרום חצי השטח הדרוש לכותל מתוך חלקו; ובונים) הכול כמנהג המדינה (העיר)". צורתה ותוכנה של משנה זאת עומדים בניגוד לאמרה שבמשנה אחרת (אבות ה', י): "ארבע מידות באדם: – האומר שלי שלי, ושלך שלך – זו מידה בינונית; ויש אומרין, זו מידת סדום (האנוכית). שלי שלך, ושלך שלי – עם הארץ (שאינו מבין כללי הבעלות). שלי שלך, ושלך שלך – חסיד. שלי שלי, ושלך שלי – רשע". קשה עוד יותר להשלים בין זה לקטע המופיע במסכת ברכות (דף לב.) "וידבר ה' אל משה, לך רד" (שמות לב, ז). מאי "לך רד"? אמר רבי אלעזר, אמר לו הקב"ה למשה: משה, רד מגדולתך. כלום נתתי לך גדולה, אלא בשביל ישראל? ועכשיו חטאו – אתה, למה לי?"

הציטוט הראשון היה יכול להופיע בספר חוקים, השני שייך למדריך מוסר למעשה, ואילו האחרון מקומו אולי בחיבור ספרותי על מושג ההנהגה לאומית. ניתן להציג אין־ספור דוגמאות נוספות; בכל מקרה ומקרה יש להגדיר נושאים נוספים כדי להבדיל בין האחד לאחר באופן ברור. בדפי התלמוד עצמו הכול מוצג זה לצד זה. ללא כל ניסיון להפרדה מערכתית, נושאים שונים לגמרי מתחלפים, חופפים ומשתלבים. אמנם דף התלמוד המודפס עושה רושם בלוי ומשעמם לעיון, ואולם בעיני מי שמסוגל לקרוא אותו הוא נעשה מרבד עתיק, בהיר וצבעוני, מלא תנועה וזוהר. הכול כלול בו, זה לצד זה: דמיון, אירוע דתי, חיזיון שירי, מוסר, פוליטיקה, משפט, אגדות וסיפורים, מעשיות, תקנות חוק, תובנות היסטוריות, בלשניות, פילוסופיות, משפטיות ועוד – הכול ערוך בדף התלמוד. בשום מקום לא נמצא אפילו רמז קטן של מונוטוניות ושעמום; להט אינטלקטואלי נפלא ממלא כל עמוד. לו רצינו לסווג את כל הכוחות האינטלקטואליים השונים המעורבים בפיתוח התלמוד באופן מקצועי וקפדני, היה זה מאמץ עצום שהיה דורש את טיפולה של אקדמיה שלמה של מדענים.

התלמוד מבצע הפרדה שונה לחלוטין כאשר הוא מחלק את כל תוכן התורה שבעל־פה לשתי קבוצות עיקריות בעלות אופי שונה: הלכה ואגדה. הלכה (מלשון "הלוך") משמעה תקנות החוק הקיימות שלפיהן "ילכו" האנשים, בעוד שאגדה (מלשון "הגד") מסמלת את כל החומר בתלמוד שאיננו בעל אופי משפטי, ולכן אינו מחייב את האדם. את העובדה שהחלוקה בין השניים שונה מן המקובל, המוכר לכל, ההיגיון מול הרגש, ניתן לראות מתוך כך שמצד אחד חלק גדול מן ההלכה המקפידה והמחייבת נקבע על ידי הרגש, ומצד שני המרבד הרחב של חומר האגדה, אי אפשר לשייכו לדבר הנקבע כתוצאה מאינטואיציה ורושם לבד. הרגש איננו חלק בהתפתחות האגדה יותר מאשר ההיגיון או כוחות האינטלקט האחרים. מעידות על כך אין־סוף אגדות המספקות לנו תובנות עמוקות בקשרים בין הערוצים השונים של החיים. האגדה וההלכה הן ביטויים של שתי נטיות מנוגדות ביהדות. האגדות היפות והחשובות ביותר הן פרי מורי ההלכה החשובים ביותר. בעלי ההלכה הגדולים ביותר היו גם בעלי האגדה הגדולים ביותר, ואגדה מפי בעלי האגדה הגיעה אלינו רק בגלל בעלי ההלכה.

אף על פי שהדבר נשמע פרדוקסלי, אי אפשר להבין את ההבדלים בין אגדה והלכה על ידי התבוננות בשוני שביניהם.

אגדה והלכה אינן מופיעות כסוגים נפרדים של חומר תלמודי. בתור שכזה הייתה רק ההלכה חד־משמעית חוק, תקן הביצוע, וכן מכלילה באשר לכוונתה, אבל לא האגדה – הסיפור והדיווח – כי ניתן לסווג רק חלק קטן של החומר הלא־הלכתי שבתורה שבעל־פה כסיפור, אגדה, רומן, דמיון וכו'. האגדה כוללת בוודאי את כל הגורמים האלה, אך אופייה איננו נקבע במונחים כאלה, ומרחבה אינה מוגדר כלל על ידם. בדיוק כשם שיצירות הספרות של המאה התשע־עשרה אינן מתחלקות לספרי חוק ומשפט ורומנים, כאשר האחרונים הם בהכרח לא משפטיים, כך אי אפשר לחלק באופן שיטתי את מערכת התלמוד למחלקות נפרדות של הלכה ואגדה.

רק אם נכיר את המאחד נוכל להבין את המשמעות וכן את הצדק שבסיווג להלכה ולאגדה. את העובדה שהלכה ואגדה אכן שייכות זו לזו נראה בצורה הטובה ביותר במקום שבו הן מופיעות לראשונה, כלומר במקרא. במקרא עצמו אנו מוצאים חומר הלכתי המחייב תקן ביצוע ומשפט בעל תוקף, וכן חומר אגדתי בצורת דיווחים ותיעוד. המאחד בין ההלכה והאגדה במקרא הוא התורה – "התורות". הסיפור איננו מטרה בפני עצמו, כי המקרא איננו רומן; כמו כן החוק אינו המטרה – כי המקרא אינו תקנת משפט בלבד. המקרא הוא תורה, וגם האגדה וגם ההלכה מצביעות מעבר לעצמן – אל התורות. הן מובילות את התורות. ההלכה איננה המטרה הסופית, אלא שיטת חינוך עבור התורות. כך גם האגדה; השוני ביניהם הוא רק בשיטה.

הבדל זה נתפס באופן ברור יותר אם נעבור מן הפירוש הבלשני של המילים על פי שורשיהן ונחזור להקשר העצמי שממנו הן נבעו. אי אפשר להסביר את שני המושגים על פי מונחים בלשניים בלבד. לגזור שהלכה שווה לחוק מהמילה "הלוך" מהסיבה שאנשים "הולכים לפי החוק" הוא בעצמו קצת אגדה – דרשה. החיים, המציאות, אינם בונים מושגים בדרך זו. מקורו של המושג הלכה אינו ב"הלוך", אלא בפראזה בתורה החוזרת על עצמה במקומות שונים ובצורות שונות, וכוללת תמיד שיוך ל"דרכי ה'", כגון "בכל הדרך אשר ציווה ה' אלהיכם אתכם – תלכו" (דברים ה', ל), הדרך אשר ילך בה האדם. החוק נקרא הלכה ביחס לדרך המוחשית וה-"הליכה" בה, הדרושה על ידי התורות. כמו כן אין לגזור את המונח אגדה או הגדה באופן בלשני מלשון הגד, אלא באופן פילוסופי, מפראזות מקראיות, כגון: "והגדת לבנך ביום ההוא" (שמות י"ג, ח) או "שאל אביך ויגדך" (דברים ל"ב, ז). בשני המקרים "הגדה" משמע התקשרות, הבהרה, ולא סיפור, אגדה, רומן וכו'. "הגדת לבנך" איננו מחייב את האב לספר סיפורים לילדו בליל סדר פסח, אלא לספר לו היסטוריה. עליו ללמד את הילד על אודות הקשרים והיחסים ההיסטוריים שהביאו למצוות הפסח, להלכה של פסח. ולאיזו אגדה מכוון הציטוט השני שלעיל? נביא את כל הפרשה המקראית (דברים ל"ב, ו'-ז'): "הלוא הוא אביך קנך, הוא עשק ויכוננך. זכור ימות עולם, בינו שנות דור ודור; שאל אביך ויגדך, זקניך ויאמרו לך!" ברור שהפסוקים מתייחסים לאישור הניסיון ההיסטורי של ההלכה – "הוא אביך ...". במילים אחרות, האמת הנובעת מתוך החוויה ההיסטורית המחייבת והמקשרת היא היהדות והיא ההוכחה שהכירו דורות ההיסטוריה היהודית של ההלכה בכללותה, של "הדרך אשר צווה ה' אלוהיכם אתכם תלכו".

רק אם נתחיל בנקודה זו נוכל לגלות את תכונות האגדה וקרבתה להלכה. האגדה היא ניסיון החיים של הדורות שנעשה לחוכמת עולם ולפילוסופיה מעשית; היא חוכמת כל הזמנים, הוראת האב לבן, התורות שהתגבשו באדם במשך חייו. מאידך גיסא, ההלכה היא התורות שנמסרו לאדם, התקשרות ה' עם האדם. האגדה היא כמו "תורות מלמטה", היא מגיעה במרוצת הזמן; ההלכה – "תורות מלמעלה" – היא נצחית. אבל לשתיהן משמעות זהה – התורה; ההלכה מחייבת, האגדה מנחה. ההלכה מצווה, האגדה מלמדת. ההלכה מגדירה התנהגות חיצונית, האגדה יוצרת הסכמה פנימית. מהי משמעותה של ההלכה ללא ההגדה? – רק התנהגות חיצונית ללא רצון פנימי, כלומר – משטר אימונים. ומהי האגדה ללא ההלכה? רצון פנימי חסר דביקות חיצונית, דבר שלכאורה אינו בר ביצוע, או אם ניתן לבצעו – מילים ריקות, לא אמיתיות.

האגדה מובילה להלכה, וההלכה מניחה את קיומה של האגדה.

את הרעיון הזה ואת הקשר הפנימי בין אגדה להלכה ניתן להבהיר כך: האגדה, שהיא "חוכמת הדורות" הנובעת מבני תמותה, היא סובייקטיבית; ההלכה, שנמסרה על ידי ה', היא אובייקטיבית ולכן היא אמת נצחית. כיוון שהאגדה היא סובייקטיבית היא אינה יכולה להוות תקן התנהגות בר תוקף. היא איננה מחייבת, ובכל זאת מבחינה מסוימת היא בעלת תוקף ואמיתית. בהיותה חוכמת הדורות היא תקפה בזמן כידע סובייקטיבי על אודות אמיתות נושא. היא תמיד האמת מבחינה כלשהי ב"עכשיו". האגדה היא תמיד הלכה סובייקטיבית.

ואולם כל חוויה סובייקטיבית בעולם תרה אחר האמת, כלומר אחר אובייקטיביות ותוקף כללי. חוכמת הדורות תרה אחר הנצח, האגדה אחר ההלכה. כאשר האגדה, תוך כדי התפתחותה והשלמתה, מתקרבת לאמת, היא פושטת יותר ויותר את הסובייקטיביות הראשונית שלה, נעשית אובייקטיבית וכך נעשית בהדרגה להלכה. אפשר לומר כך: הלכה היא אגדה שנעשתה אובייקטיבית. ברגע שאגדה מגיעה לשיאה, אפשר בהכרח להפכה להלכה. ההלכה היא השלב העליון, התוצאה האולטימטיבית של האגדה.

את הקשר החזק הזה בין אגדה להלכה ניתן לתאר באמצעות כמה דוגמאות:

א) פרק י"ח בספר בראשית מספר כיצד אירח אברהם אבינו "שלשה אנשים". זוהי אגדה, תיעוד מחייהם של אבות האומה, אפיזודה המאירה את דרך החיים של האבות. היא אינה מחייבת אף אחד, אינה ישימה על איש, ובכל זאת מעצבת ומלמדת תורה לכולם. עבור אברהם עצמו, האכלת האנשים לא הייתה אגדה, אלא חובה, מצווה, חוק פנימי. לפנינו דוגמה טיפוסית של אגדה שהיא הלכה אובייקטיבית. היא נגעה לאברהם, אבל לא חייבה את בנו יצחק. האגדה של "הכנסת אורחים" התפתחה הלאה, וחלק חשוב מהמשכה נמצא בתלמוד במסכת קידושין (דף ל"ב:), שם נאמר:

מעשה ברבי אליעזר ורבי יהושע ורבי צדוק שהיו מסובין בבית המשתה (בחתונה של) בנו של רבן גמליאל, והיה רבן גמליאל עומד ומשקה עליהם. נתן הכוס לר' אליעזר ולא נטלו; נתנו לר' יהושע וקיבלו. אמר לו רבי אליעזר: מה זה, יהושע, אנו יושבין ורבן גמליאל ברבי (בן ר' יהודה הנשיא) עומד ומשקה עלינו? אמר ליה: מצינו גדול ממנו ששמש (אברהם גדול ממנו ושמש). אברהם גדול הדור היה, וכתוב בו: (בראשית י"ח, ח) והוא עומד עליהם! ... ואנו לא יהא רבן גמליאל ברבי עומד ומשקה עלינו?

כאן האגדה של הכנסת אורחים מתקרבת להשלמתה; היא ישימה כבר על אחרים. אלפי שנים אחרי אברהם אבינו היא נהפכת למצווה עבור רבן גמליאל. בהדרגה מתקבלת התובנה: כך צריכים לארח אורחים. רבי יהושע מכיר בזה, הוא היה נוהג בדיוק באותה הדרך בנסיבות דומות. ואולם אז ממשיך הטקסט:

אמר להם רבי צדוק: עד מתי אתם מניחים כבודו של מקום (הקב"ה), ואתם עוסקים בכבוד הבריות? הקדוש ברוך הוא משיב רוחות ומעלה נשיאים ומוריד מטר ומצמחי אדמה, ועורך שולחן לפני כל אחד ואחד; ואנו לא יהא רבן גמליאל ברבי עומד ומשקה עלינו?

אנו רואים כיצד עוזבת האגדה את הנושא המקורי, את אברהם, ומתקדמת אל עבר מרכז העניין, אל עבר האמת. האגדה נעשית אובייקטיבית, וייתכן בהחלט כי ביום מן הימים תהיה להלכה: מארח חייב תמיד לשרת את אורחיו בעצמו. אזי תהיה זאת ההלכה, שהיא לא פחות ולא יותר מאגדה שנעשתה אובייקטיבית.

ב) דוגמה נוספת:

הבורא מדבר עם קין (בראשית ה', י) – "קול דמי אחיך צועקים אלי מן האדמה". אינו אומר דם אחיך אלא דמי אחיך – דמו ודם זרעותיו. ללמדך שכל המאבד נפש אחת מישראל – מעלה עליו הכתוב כאילו איבד עולם מלא (מסכת סנהדרין דף ל"ז.). גם זו אגדה, אך אחת המתוחכמות ביותר, שיא אגדתי. אם נתבונן במקורה נמצא את ההלכה הבאה: כיצד מאיימין את העדים? על עידי נפשות, היו מכניסין אותן ומאיימין עליהן (במילים אלו): שמא תאמרו מאומד ומשמועה, עד מפי עד, ומפי אדם נאמן. שמא אי (אין) אתם יודעין שסופנו לבדוק אתכם בדרישה ובחקירה. הוו יודעין שלא כדיני ממונות דיני נפשות. דיני ממונות – אדם נותן ממון ומתכפר לו. דיני נפשות – דמו ודם זרעותיו תלויין בו עד סוף העולם, שכן מצינו בקין שהרג את אחיו, שנאמר דמי אחיך צועקים, אינו אומר דם אחיך אלא דמי אחיך – דמו ודם זרעותיו.

אם כן האגדה משתייכת לכאן – נוגעת לכולם, ולכן גם לעדים. היא נעשתה אובייקטיבית וכתוצאה מכך היא הלכה. כל ההבדלים בהלכה בין דיני ממונות (דיני נזיקין) לבין דיני נפשות נובעים מאגדה זו לגבי חשיבותו של חיי האדם היחיד.

אכן ההלכה המקראית־תלמודית שונה מכל "הלכה" אחרת בכך שהיא לא נהייתה פילוסופית. בגילוי השכינה בהר סיני עמדו דברי ה' לעיתים קרובות בניגוד לאגדה. על ידי מתן התורה הקדים ה' את התוצאות הסופיות של האגדה. כאשר אנו שומרים ומקיימים את דרישות התורות בעזרת "ההלכה הנתונה", אנו משתדלים להבין את התורות בשלמותן דרך האגדה המתפתחת, ועל ידי זה לקבל עלינו את הנתון לנו. כל עוד לא קיבלנו זאת, זהו החוק שנחקק באופן חיצוני. כאשר אנו מקבלים אותו על עצמנו, אזי הוא נעשה אוסף של חוקים פנימיים המסדירים את חיינו. הלכה ללא אגדה היא מסלול הליכה; רק דרך האגדה נעשית ההלכה לדרך חיים.